

Rozplanowanie i zabudowa wczesnośredniowiecznego grodu w Bytomiu Odrzańskim na Śląsku

SŁAWOMIR MOŹDZIOCH

Stanowisko nr 1 w Bytomiu Odrzańskim położone jest w dolinie Odry w odległości około 1 500 metrów na północny-zachód od skraju miasta (ryc. 1). Zajmuje w całości powierzchnię wyniesienia w obrębie terasy akumulacyjnej. W roku 1984 wrocławski Zakład Archeologii Nadodrza IHKM PAN rozpoczął badania wykopaliskowe na terenie zagrożonego głęboką orką obiektu. We wszystkich wykopach stwierdzono prosty układ warstw dający zredukować się do ogólnego schematu: warstwa I — orna, ze znaczną zawartością próchnicy, warstwa II (5—25 cm miąższości) to warstwa osadnicza — zgliniiony, szaroczarny, niekiedy szarobrązowy piasek. Warstwa ta zawierała węgielki drzewne, ułamki polepy i zabytki ruchome pozwalające datować ją ogólnie na XI—XII wiek.

Gród bytomski został zbudowany zapewne w 2 połowie XI wieku nie odkryliśmy tu bowiem dotychczas zabytków, które można byłoby datować na fazę D (X/XI w.), a pierwsza informacja o nim pojawiła się w Kronice Galla pod rokiem 1109. Pół wieku później, w roku 1157, gród bytomski wspomniany został w liście cesarza Fryderyka Barbarossy do opata Wibalda jako drugi obok Głogowa gród śląski spalony przez wycofujących się Polaków. Jednocześnie list cesarski potwierdza zarysowujący się w źródłach archeologicznych podział okresu funkcjonowania grodu na dwie fazy: starszą, trwającą od połowy XI wieku do połowy wieku XII (do spalenia grodu w roku 1157) oraz młodszą, obejmującą okres od połowy wieku XII do połowy wieku XIII. Wtedy to, w roku 1249 książę Przemysław zbudował nowy gród na terenie obecnego miasta. Do tego czasu jednak siedziba kasztelana znajdowała się jeszcze w grodzie położonym w dolinie Odry.

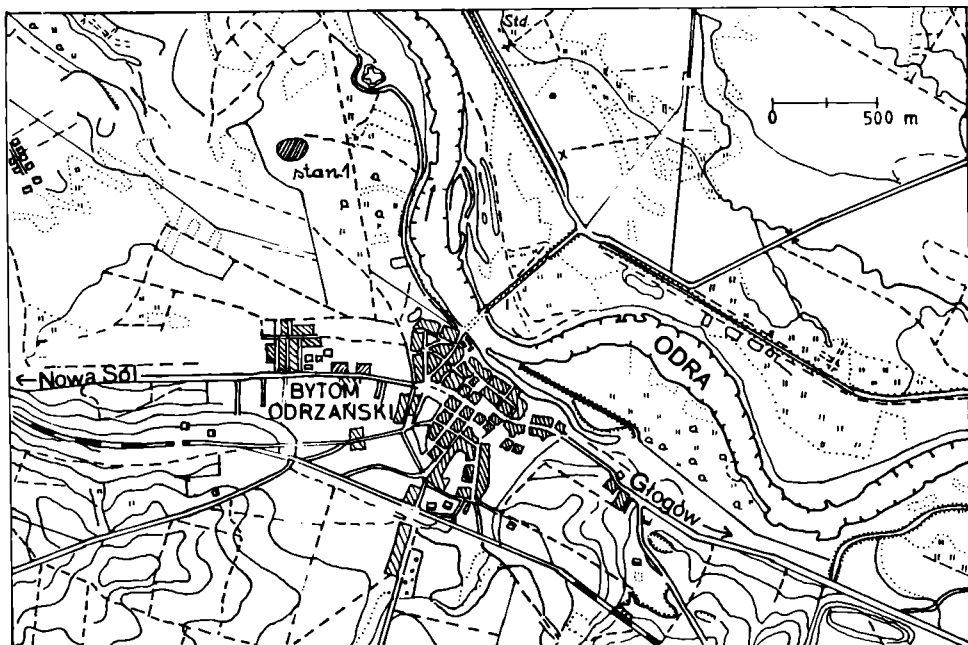
Podział na dwie fazy chronologiczne potwierdziła wstępna analiza ceramiki. Wśród 44 006 fragmentów ceramiki z okresu funkcjonowania osady wczesnośredniowiecznej udało się określić 5 091 fragmentów brzegów oraz 2 640 ułamków den, w tym 111 den oznaczonych znakiem garncarskim. Około 1/3 ułamków ceramiki nosiła ślady ornamentu, głównie w postaci poziomych dookólnych żłobków. Ceramika była w przeważającej mierze wykonana w technice całkowitego obtaczania.

Po zestawieniu ceramiki bytomskiej z ceramiką śląską (Czeladź Wielka, Legnica, Opole, Wrocław, Zawonia, Płaskowyż Głubczycki) oraz wielkopolską (Bnin, Kruszwica, Ostrów Lednicki, Poznań), w wyniku wstępnej analizy udało się wydzielić dwa style naczyń: wiążący się z XI wiekiem oraz późniejszy — XII-wieczny. Zmiana stylu w bardzo ogólnym zarysie polegała w ciągu dwustu lat funkcjonowania osiedla na dodawaniu drobniejszej domieszki, uzyskiwaniu cieńszej ścianki naczyń, zmianie techniki wypału i surowca co spowodowało zmianę barwy naczyń z szarych na brązowe i ceglaste, coraz bogatszym profilowaniu krawędzi naczyń, coraz uboższym ornamentacie (głównie w postaci dookólnych żłobków) i mniej starannym wykonaniu

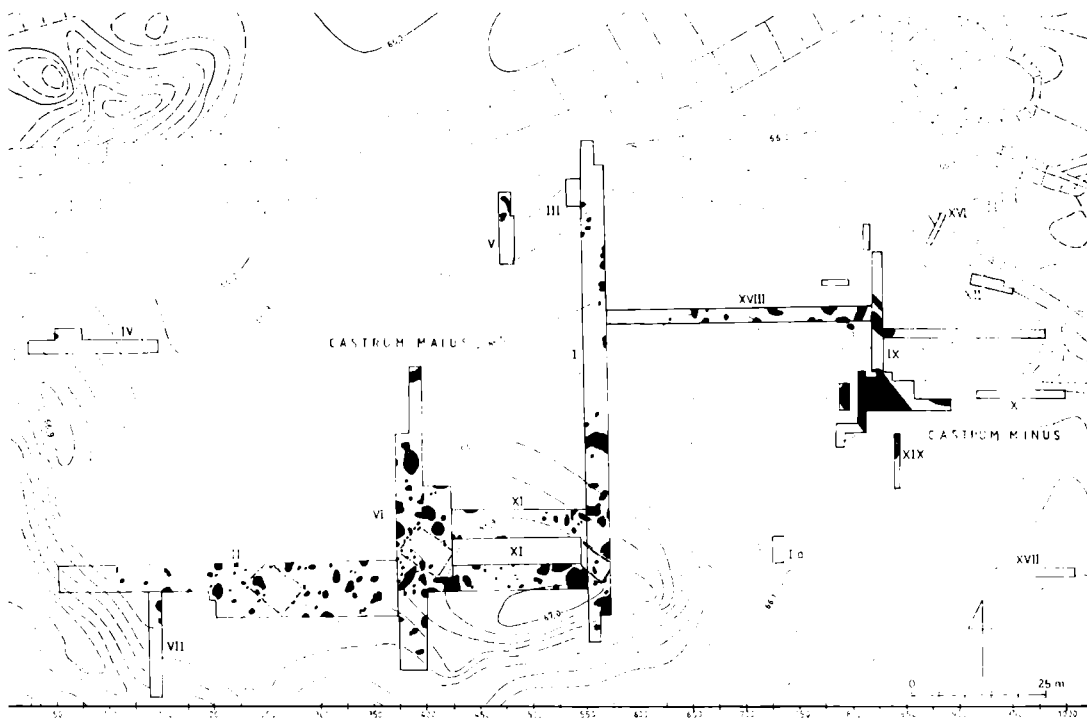
(przejście od gładkich ścianek naczyń do chropowatych). Są to oczywiście jedynie ogólne tendencje, jako że naczynia obu grup współwystępowały w obiektach w różnych relacjach procentowych. Istnieje silny związek naczyń grupy pierwszej z obiektami o wypełniskach w odcieniach brązu od jasno- do szarobrązowych, a naczyń grupy drugiej z obiektami o wypełniskach w odcieniach czerni, od jasnoszaroczarnych do czarnych.

Dwie fazy funkcjonowania osady: połowa XI—połowa XII w. oraz połowa XII—połowa XIII wieku zarysowują się wyraźnie zarówno w materiale ceramicznym (wymienione dwie grupy ceramiki), jak i w zabytkach specjalnych (połówka denara krzyżowego, typ VIII Gumowskiego, z 2 połowy XI wieku), oktagonalna głowica miecza, typ 12 Głoska (XII—XIII w.). Większość zabytków posiada jednak niestety szeroki horyzont chronologiczny, jak na przykład: ostroga — odmiana 4 typu II według Hilczerówny, którą można datować na XII—XIII wiek, wg Wachowskiego natomiast od połowy XI wieku do połowy wieku XIII, kablęczki skroniowe, czy groty strzał i oszczepu.

Niewątpliwie najciekawszym źródłem poznania stanowiska archeologicznego są odkrywane na ogół pod warstwą osadniczą obiekty (ryc. 1, 2). W przypadku osady bytomskiej wśród odkrytych 164 obiektów większość stanowiły takie, których funkcji nie udało się jednoznacznie ustalić. Znaczna liczba odkrytych obiektów to jamy posłupowe. Słupy były naogół płytko wkopywane w ziemię, jedynie sporadycznie wbijane. Nie udało się uchwycić żadnego celowego ich układu poza słupami wiążącymi się prawdopodobnie z konstrukcją domu nr 2 (obiekty 95, 97, 101, 105, 125c, 126, 129). Inna kategoria obiektów to paleniska. Przeważająca ich część, to paleniska przeznaczone głównie do celów kuchennych. Charakteryzują się znaczną liczbą kości zwierzęcych znajdujących w ich wypełniskach oraz w bezpośrednim ich po-

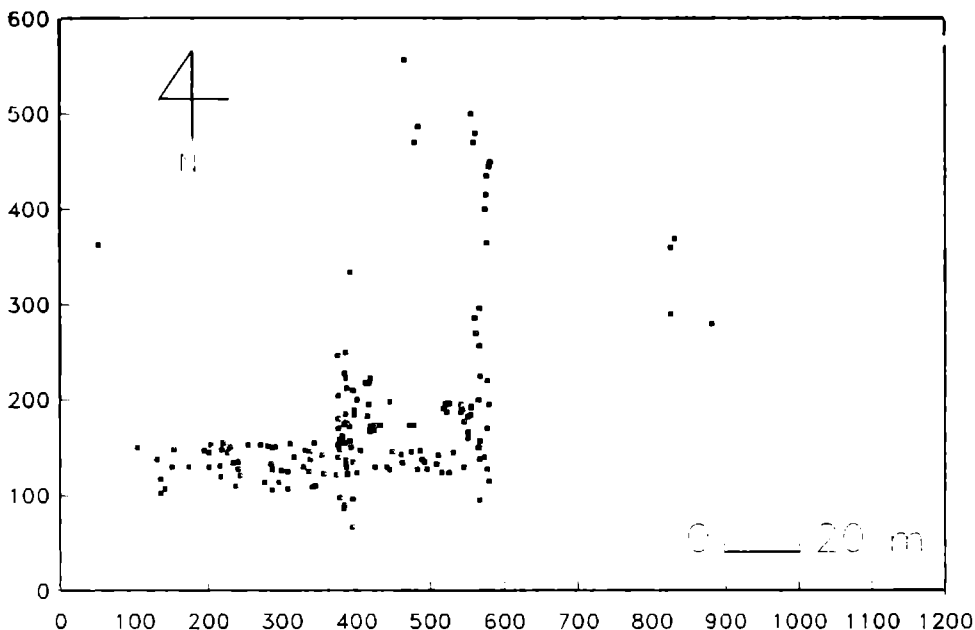
Ryc. 1. Bytom Odrzański, woj. Zielona Góra, stan. 1. Lokalizacja stanowiska.

Ryc. 2. Bytom Odrzański, woj. Zielona Góra, stan. 1. Rozplanowanie wykopów i obiektów w wykopach z lat 1984–1986.

blizu. Paleniska nr 18, 55, 99 i 100 były zlokalizowane wewnątrz domniemanych domostw naziemnych. Ze względu na inną funkcję należałoby tu oddzielnie wymienić paleniska nr 2, 111 i 142, zawierające liczne żużle żelazne, związane z produkcją hutniczą i obróbką żelaza. Niewiele jam można określić jako zasobowe. Te, których funkcja nie ulega wątpliwości stanowiły, jak w przypadku obiektów nr 233, 26, 117 i 167, części składowe półziemianek. Mają kształt prostokątny, wymiary od 0,5×1 m do 1×1,2 w zarysie, a od 0,5 do 1 m głębokości. Szczególny rodzaj obiektów to jamy odpadkowe. Ostatnia z wyróżnionych na badanym stanowisku kategoria obiektów to półziemianki (obiekty nr 23, 26, 112, 117, 167). Różnicowały się one na dwie części: część mieszkalną (długość 2,5–3,5 metra, szerokość 1,5–2,5 metra, głębokość 0,4–0,6 metra), oraz część zasobową (długość — 0,9–1,2 m, szerokość — 0,6–0,9 metra, głębokość — 0,5–0,8 metra). Występowanie licznych węgli drzewnych w partii przydennej pozwala przypuszczać, że wszystkie z nich miały pierwotnie podłogi moszczone drewnem. Półziemianki 23, 167 były najprawdopodobniej przybudówkami domu nr 1, półziemianki nr 26, 112, 117 były budowlami wolnostojącymi.

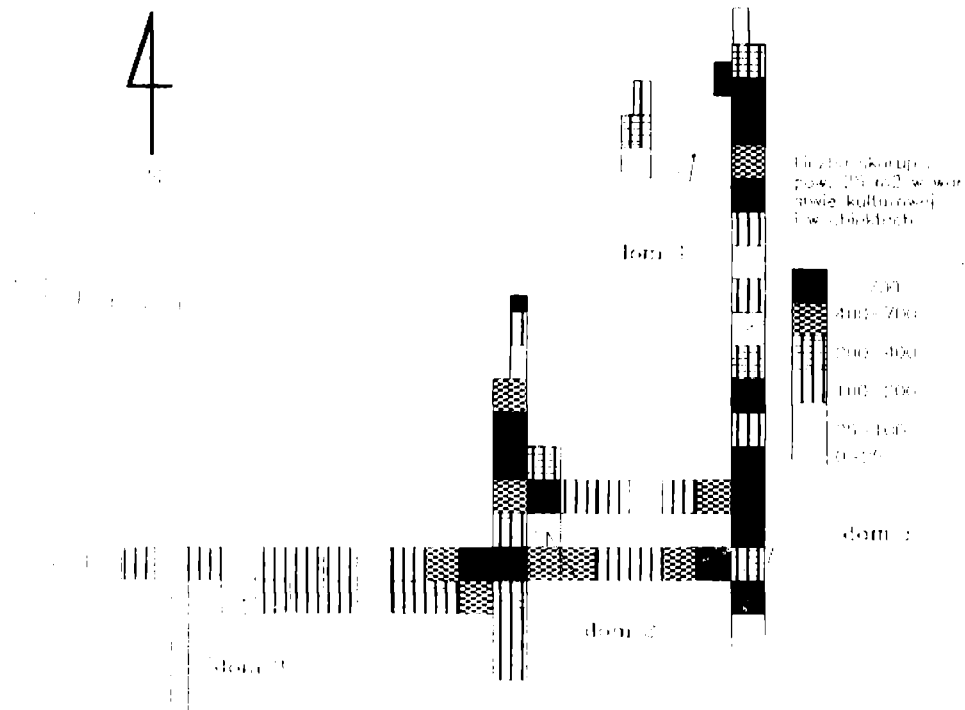
Stanowisko badano głównie w ramach działek o wymiarach 5×5 metrów tworzących siatkę obejmującą swym zasięgiem kwadrat o wymiarach 120×120 metrów. Plan odkrytej dotychczas części osady pozwolił na wydzielenie trzech skupisk jam ułożonych po linii NW—SE będących prawdopodobnie śladem dawnych zagród. Zespoły jam były oddzielone od siebie pasami słabiej zagospodarowanych przestrzeni (ryc. 2, 3). W ramach tych skupisk, które zostały

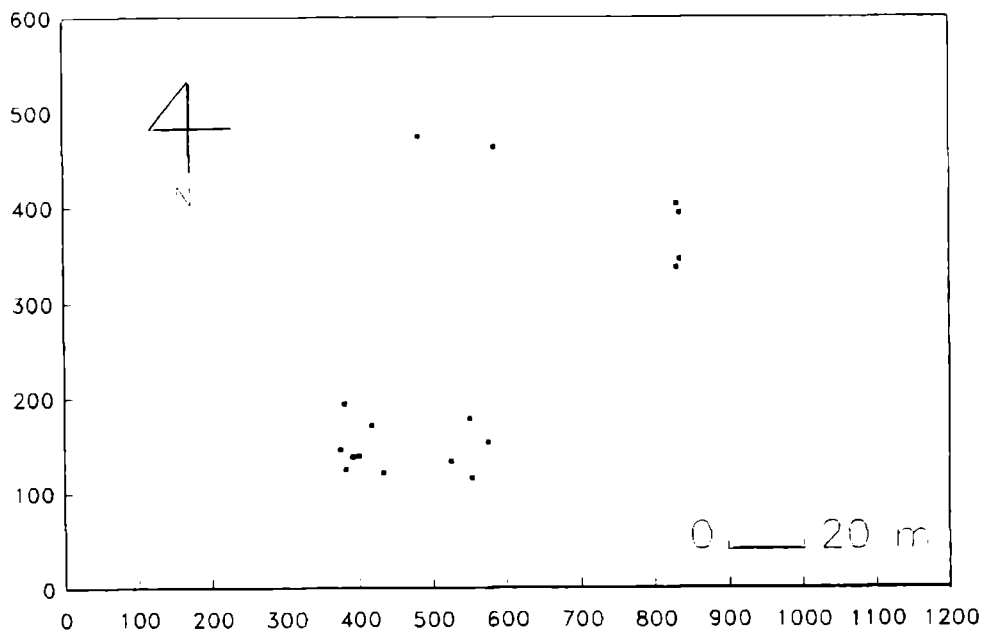
Ryc. 3. Bytom Odrzański, woj. Zielona Góra, stan. 1. Schematyczne rozmieszczenie obiektów w wykopach „castrum maius” i „castrum minus”.

określone nazwą zagród zarysowały się mniejsze przestrzenie-placyki o zarysie prostokątnym i rozmiarach około 4–5×7–8 metrów. Wobec faktu, że ślady budynków naziemnych są na tego rodzaju osadach bardzo trudno zauważalne, wydaje się prawdopodobne, że takie przestrzenie o wyraźnie mniejszej niż w ich otoczeniu ilości znalezisk, mogą stanowić jedyną możliwą do uchwycenia ich pozostałość. I tak np. podczas gdy na działkach w otoczeniu domniemanych domostw naziemnych przeciętna liczba fragmentów ceramiki w warstwie kulturowej i obiektach łącznie wahała się od 500 do 1 000 ułamków ceramiki to na działkach, na których znajdował się dawniej budynek wynosiła od 22 do 250 ułamków (ryc. 4). W otoczeniu domostw, w jamach po przybudówkach i jamach odpadkowych znaleziono liczne zabytki poświadczające funkcjonowanie w pobliżu zamieszkanego domostwa, takie, jak na przykład, znaleziska przęślików (ryc. 5). Liczne były wokół dawnych budynków również znaleziska polepy stanowiące pozostałość dawnych konstrukcji. W obrębie każdego z hipotetycznych budynków wystąpiły paleniska, w części północno-zachodniej (nr 55, 99, 100) i północno-wschodniej (nr 18). Wszystkie trzy domy usytuowano prawdopodobnie po linii NW—SE. Tworzyły one regularny układ stanowiący część dookolnej zabudowy wzdłuż ewentualnych umocnień „castrum maius”. Centrum osiedla zabudowane było półziemiankami (nr 26, 112, 117).

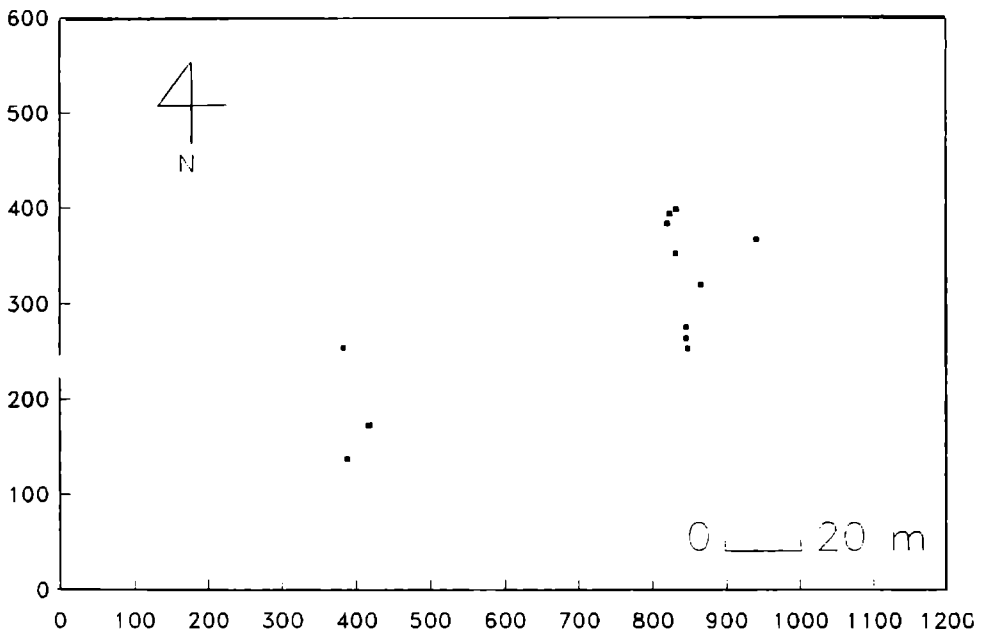
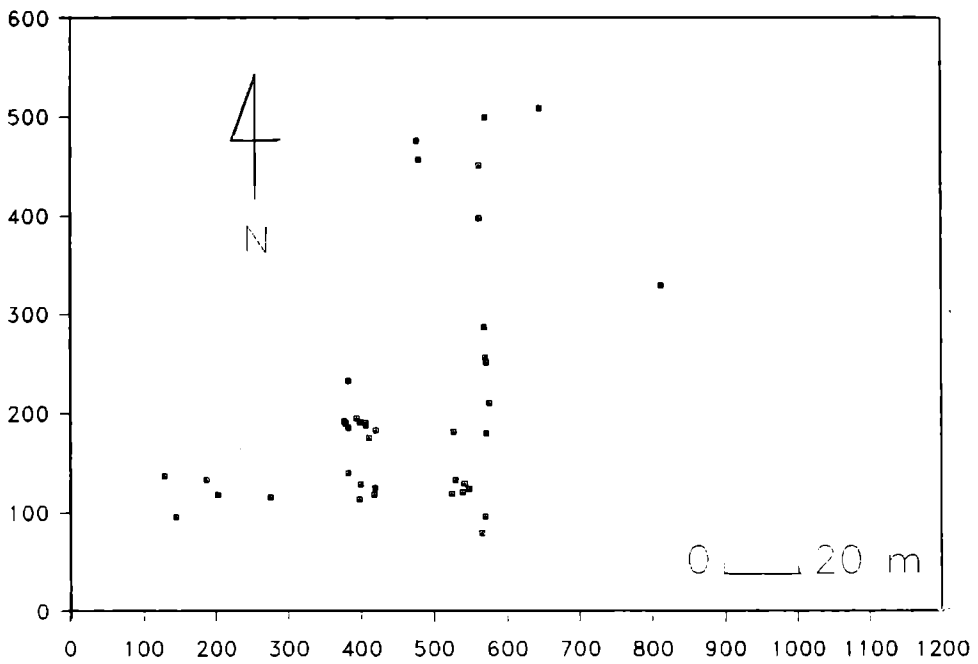
Wśród zabytków wydzielonych szczególnie liczne były zabytki z żelaza (342 szt.). Liczne były przedmioty drobne, gwoździe (30 szt.), podkowiaki (12 szt.), znaleziono również 59 noży oraz 7 podków żelaznych. Nieliczne były półkoska koser żelazny, 2 przecinaki, dłuto, kłódka walcowata oraz 3 krzesiwa militaria: oktagonalna głowica miecza z brązu, grot oszczepu, 3 groty strzał łuku oraz ostroga. Z żelaza wykonany był także przerobiony ze złamanego

Ryc. 4. Bytom Odrzański, woj. Zielona Góra, stan. 1. Liczba ułamków ceramiki w warstwie kulturowej i obiektach na poszczególnych działkach wykopów. Podana liczba dotyczy obszaru działki – 25 m².

Ryc. 5. Rozmieszczenie przeszłilków na obszarze stanowiska w Bytomiu Odrzańskim. Widoczne zgromadzenia w pobliżu domniemanych domów ziemnych.

Ryc. 6. Rozmieszczenie narzędzi żelaznych — noży (ryc. 6a), przedmiotów z brązu, monet i odważników (6b) na obszarze stanowiska w Bytomiu Odrzańskim.

kabłąkowe. Także z żelaza, choć pokryte brązem, wykonane były dwa odważniki: beczułkowaty z wytłoczonymi czterema punkcikami (waga — 22,5 g) oraz oktaedryczny (waga — 6,75 g). Z wytopem żelaza związane są krążki stopionej rudy zbieranej do naczyń glinianych — udało się odkryć dwa tego rodzaju naczynia wraz z zawartością, znaleziska dysz glinianych oraz znaczne ilości żużla żelaznego. Liczba znalezisk żużla w poszczególnych działkach wskazuje wyraźnie rejony osady, gdzie odbywała się intensywne produkcja hutnicza. Miała ona miejsce w północnej części osiedla oraz w rejonie zagrody nr 2, w centrum części południowej. Liczba żużli znajdujących w tych miejscach w warstwie kulturowej i obiektach waha się od 200 do 400 sztuk na działkę, podczas gdy na pozostałych działkach nie ma żużli wcale lub występują w liczbie kilku do kilkunastu sztuk.

Już w wyniku wstępnej analizy materiału zabytkowego zarysował się wyraźny podział stanowiska na część zachodnią — „castrum maius” i wschodnią — „castrum minus”. Analiza przestrzennej lokalizacji zabytków pozwoliła na stwierdzenie wyraźnych różnic w jakości odkrywanych w obu partiach stanowiska zabytków. Zabytki wykonane z brązu, monety, odważniki występowały niemal wyłącznie w części wschodniej stanowiska, podczas gdy np. noże i gwoździe żelazne w części zachodniej (ryc. 6). Te zapewne ogólne, niemniej jednak wiele mówiące wnioski uzyskano dzięki trójwymiarowej lokalizacji zabytków (zabytki wydzielone z dokładnością do 1 cm, natomiast zabytki o charakterze masowym, jak ceramika, kości, żużle, z dokładnością do działki 5×5 m).

Ludność zamieszkująca osadę zajmowała się także obróbką metali nieżelaznych, o czym świadczą znajdujące tam okruchy stopionego zbrązu i kawałki brązowego drutu. Z brązu wykonano znalezione w osadzie 3 pierścionki kabłączków skroniowych, w tym i tytu pomorskiego z blachy zdobionej wytłaczanymi punkcikami oraz i paciorek. W piwniczce półziemianki nr 117 (Castrum maius) odkryto półówkę denara krzyżowego z 2 połowy XI wieku, podczas gdy z „castrum minus” pochodzą znalezione luźno denary krzyżowe z 2 połowy XI wieku (8 szt.) oraz denar Bolesława Śmiałego bity w mennicy wrocławskiej (2 poł. XI w.). Z obszaru „castrum minus” pochodzi także 6 odważników beczułkowatych.

Potwierdza się tendencja zaobserwowana na wielu stanowiskach archeologicznych z okresu wczesnośredniowiecznego np. w przypadku osady w Stobnicy-Trzymorgach (Włklak 1983, s. 211, ryc. 2), jak i w grodzie opolskim, gdzie fragmenty ceramiki występują licznie wokół naziemnych domów mieszkalnych, podczas gdy znacznie mniej zabytków znajduje się wewnątrz nich (Hołubowicz 1956, s. 262 n., Moździoch 1991, s. 91—93). Liczny materiał zabytkowy o charakterze masowym wystąpił natomiast w wypełniskach jam półziemiankach i ziemiankach.

Niestety niewiele jest analogii do rozplanowania zabudowy osiedla bytomskiego. Pewną analogię mógłby stanowić gród w Wiślicy (Górna 1982, tabl. XXXII i XXXIII). Całkiem inny charakter ma bowiem zwarta zabudowa odkrywana w grodach o „wczesnomiejskim” charakterze, natomiast ilość osad otwartych o podobnym rozplanowaniu jest stosunkowo niewielka, tym bardziej, że niewiele osad otwartych z XI—XII wieku zostało, jak dotychczas w większym stopniu przebadane i opublikowane.

Literatura

GÓRNA, H., 1982: Drewniana zabudowa grodu wiślickiego, *Światowit*, t. XXXV, s. 129 aż 164.

HOŁUBOWICZ, W., 1956: Opole w wiekach X—XII, Katowice.

MOZDZIOCH, S., 1991: Wczesnomiejskie zespoły osadnicze na Śląsku w XI—XII wieku [w:] Miasto zachodniosłowiańskie w XI—XII wieku. Społeczństwo-kultura, Wrocław—Warszawa—Kraków.

WIKLAK, H., 1983: Osada wczesnośredniowieczna w Stobnicy-Trzymorgach, woj. Piotrków Trybunalski, stan. 2, Sprawozdania Archeologiczne, t. XXXV, 1983, s. 209—222.

S o u h r n

Rozloha a zástavba raně středověkého hradu v Bytomi Odrzańské ve Slezsku

V r. 1984 začal provádět Ústav pro archeologii Nadodří IHKM PAN záchranný archeologický výzkum lokality ohrožené hlubokou orbou. Jde o doklad otevřeného sídliště z 11.—12. století bytomského hradu.

Podle archeologických nálezů keramiky byly zachyceny dvě fáze osady: od pol. 11. do pol. 12. stol. a od pol. 12. do pol. 13. století, což potvrzují i další, zejména železné a bronzové předměty z výzkumu (např. osmihranná hlavice meče, šípky, ostruha, válečkový zámek, dvě závaží, tři křesadla). Výzkum prokázal rozdělení osady na „Castrum maius“ (s objevem poloviny křížového denáru ze 2. pol. 12. stol.) v západní části a „Castrum minus“ ve východní části lokality (s bohatšími nálezy mincí — 8 ks křížových denárů a 1 denár Boleslava Chrabrého z vaticlavské mincovny).

Na sídlišti bylo odkryto několik druhů objektů: kúlové jámy, které mnohdy tvořily konstrukci domů, ohniště kuchyňského charakteru s množstvím zvířecích kostí, některá však také s výskytem železné strusky, odpadní a zásobní jámy, polozemnice s částí obytnou i zásobní a tři domy. Pokud lze usuzovat na rozmístění sídliště, domy stály na okraji, polozemnice ve středu aglomerace. Nálezy tavené rudy a železné strusky se nacházely více v severní části a středu jižní části lokality, kde se zřejmě provozovala hutnická činnost.

Výraznou analogii k bytomskému sídlišti poskytuje hrad ve Wiřlici. Jde zde o typ otevřeného sídliště 11.—12. stol., odlišný od hradů „raně městského“ charakteru, a ten není zatím příliš probádaný.

Z u s a m m e n f a s s u n g

Frühmittelalterliche Burganlage in Bytom Odrzański in Schlesien

Im Jahr 1984 begann Institut für Archäologie des Oder-Gebietes mit der Rettungsgrabung der Lokalität, die durch das Tiefackern zerstört wurde. Es handelt sich um eine offene Siedlung aus dem 11.—12. Jh. bei der Bytomburg.

Die Keramikfunde aus dieser Siedlung haben gezeigt, dass es sich um zwei Phasen handelt: von der Hälfte des 11. Jh. bis zur Hälfte des 12. Jh. und von der Hälfte des 12. Jh. bis zur Hälfte des 13. Jh. Diese Datierung haben auch weitere Eisen- und Bronzefunde bestätigt. Die Grabung hat bewiesen, dass diese Siedlung in zwei Räume geteilt wurde: „castrum minus“ im Ostteil der Lokalität (8 Münzfunde des Kreuzdenars und ein des Boleslaus Chrabrýs aus Breslauer Münzhaus) und „castrum maius“ im Westteil der Siedlung (ein Kreuzdenar aus der zweiten Hälfte des 11. Jh.).

Auf der Siedlungsfläche wurden einige Objekte freigelegt: Pfostengruben, Feuerstellen, viele Tierknochen, Eisenschlacken, Abfall- und Getreidegruben, Grubenhäuser und 3 Häuser. Die Häuser standen am Rande der Siedlung, die Grubenhäuser in der Mitte der Siedlungsagglomeration. Funde der Eisenproduktion stammen aus der nördlichen und aus der Mitte der südlichen Seite der Siedlung.

Eine Parallele zur dieser Siedlung findet man bei der Burg Wiřlica. Es handelt sich um einen Siedlungstyp des 11.—12. Jh.

A b b i l d u n g e n

1. Bytom Odrzański. Stelle 1. Lokalisation der Fundstelle.
2. Bytom Odrzański. Stelle 1. Grabungsfläche in den Jahren 1984—1988.
3. Bytom Odrzański. Stelle 1. Archäologische Objekte in „castrum maius“ und „castrum minus“.
4. Bytom Odrzański. Stelle 1. Keramikfunde in der Kulturschicht und in den Objekten.
5. Funde von Spinnwirteln in der Umgebung der oberirdischen Häuser.
6. Funde der Metaalgegenstände — Messer (Abb. 6a), aus Bronze, Münze und Gewichte (Abb. 6b).